

Костенко Н.В., д-р соціол. наук, проф., завідувач відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна, email: natalia.kostenko@gmail.com, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-4689-8886>,

Скокова Л.Г., д-р соціол. наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна, email: list.lgs@gmail.com, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-8152-7087>,

Наумова М.Ю., канд. соціол. наук, старший науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна, email: martanaumova1971@gmail.com, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9152-6467>

ЗМІЩЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ПОРЯДКІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19¹

Стаття узагальнює обговорення авторами протягом останнього року досвіду дослідження станів “emergencies”, невизначеності й ризиків у соціології та їх застосованість до вивчення соціальних і соціокультурних процесів пандемії, які розгортаються в українському суспільстві. Наголошено, що культура в її ціннісно-смыслових та інформаційно-партиципацийних вимірах продовжує перебувати на маргінесі суспільної уваги в умовах пандемії, хоча її впливи та наслідки є значущими й потребують пильної уваги. Виокремлено три релевантні сфери аналізу: ціннісна ментальність соціуму, інформаційна сфера медіа та соціальних мереж, культурна партиципация населення. Для висвітлення особливостей поточних культурних та інформаційно-комунікаційних порядків використано дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України “Українське суспільство – 2020” та дані опитувань інших вітчизняних соціологічних центрів. Показано напруженість і суперечливість між прихильностями громадян щодо цінностей “свобода”, “довіра” та “безпека”, а також прояви дисбалансу щодо ціннісної дихотомії “публічне vs приватне”. Розглянуто феномен інфодемії, його чинники та прояви в українському суспільстві. Доведено, що стійкий скепсис аудиторій медіа залишається характерною рисою інформаційного клімату. Маркерами установок до традиційних і новітніх медіа дедалі частіше стають показники невизначеного ставлення до джерел інформації. Нечіткість і двозначність як характеристики феномену довіри до медіа відповідають новим культурним та інформаційно-комунікативним порядкам коронавірусної пандемії. Зміна контексту повсякденного існування в умовах карантинних обмежень утруднює реалізацію професійних, навчальних обов'язків, погіршує можливості культурної партиципации, відпочинку, що резонує із соціально-економічними, політичними, технологічними обмеженнями.

Ключові слова: ризики та невизначеності, надзвичайні стани (“emergencies”), коронавірусна пандемія, карантин, ціннісні напруженості та дисбаланси, інфодемія, режими медіадовіри, режими близькості та планової дії, погіршення оцінок умов дозвілля, відпочинку, участі в культурі.

¹ Статтю підготовлено в рамках реалізації проєкту 2020.01/0212 “Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід” за грантової підтримки Національного фонду досліджень України для виконання наукових досліджень і розробок у 2021 р.

Kostenko N.V., Dr.Habil (Sociology), Professor, Head of Department of Sociology of Culture and Mass Communications, Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine, 12, Shovkovychna Str., Kyiv, 01021, Ukraine, email: natalia.kostenko@gmail.com, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-4689-8886>,

Skokova L.G., Dr.Habil (Sociology), Leading research fellow, Department of Sociology of Culture and Mass Communications, Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine, 12, Shovkovychna Str., Kyiv, 01021, Ukraine, email: list.lgs@gmail.com, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-8152-7087>,

Naumova M.Yu., PhD. (Sociology), Senior research fellow, Department of Sociology of Culture and Mass Communications, Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine, 12, Shovkovychna Str., Kyiv, 01021, Ukraine, email: martanaumova1971@gmail.com, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9152-6467>

DISPLACEMENT OF CULTURAL AND INFORMATION-COMMUNICATIVE ORDERS UNDER THE COVID-19 PANDEMIC

The article summarizes the authors' last year discussion of the research experience of studying the states of "emergencies" uncertainty and risks in sociology and their applicability to the study of social and sociocultural pandemic processes unfolding in Ukrainian society. It is emphasized that culture in its value-meaning and information-participatory dimensions remains on the margins of public attention under the pandemic, although its influence and consequences are significant and need close attention. There are three relevant areas of analysis: the value mentality of society, the information sphere of media and social networks, and the cultural participation of the population. To highlight the features of the current cultural and information-communication orders, the data of the monitoring study "Ukrainian Society – 2020" of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine and survey data of other domestic sociological centres were used. The tension and contradiction between the preferences of citizens for the values of "freedom", "trust", and "security", as well as manifestations of imbalance in the value dichotomy of "public vs private", are disclosed. The paper considers the phenomenon of infodemia, its factors and manifestations in Ukrainian society. The authors prove that the persistent scepticism of media audiences remains a hallmark of the information climate. Indicators of uncertainty about information sources are increasingly becoming markers of attitudes towards traditional and new media. Vagueness and ambiguity as characteristics of the trust phenomenon in the media correspond to the coronavirus pandemic's new cultural and information-communicative orders. Changing the contexts of everyday life in the conditions of quarantine restrictions complicates the realization of professional and educational responsibilities and worsens the possibilities of cultural participation and recreation, which resonates with socio-economic, political, and technological limitations.

Keywords: risks and uncertainties, states of "emergencies", coronavirus pandemic, quarantine, value tensions and imbalances, infodemia, media trust regimes, proximity and planned action regimes, deterioration of assessments of leisure conditions, recreation, participation in culture.

Культурна онтологія пандемії в контексті ризиків і надзвичайних станів ("emergencies"). Поточна вірусна пандемія помітно змінила обставини життя в глобальних і локальних масштабах, поставила під сумнів впевненість трендів суспільного розвитку в економічних, соціально-політичних областях, переформатувала різні інституційні та повсякденні взаємодії, спонукаючи тестувати їх нові моделі на різних рівнях. Змінилися й сформовані раніше культурні та інформаційно-комунікативні порядки на фоні вимушеної закритості національних територій і біополітики, що активно реалізується.

Мета статті – сфокусувати увагу на становленні в соціумі особливих режимів, які організовують культурні та інформаційні простори, що в умовах припинення на невизначений час чинних правил і норм стимулює перегляд смислових і мотиваційних підстав людської агентності, освоєння індивідами та спільнотами нових алгоритмів дії в актуалізованих полях реалізації таких дій. Завдання, які отримують релевантність у цьому зв'язку, зводяться до встановлення особливостей онтології пандемії як нестійкого культурного стану суспільства, його аксіологічного виміру, впливів інформаційного клімату й інформаційної сприйнятливості користувачів медіа, як основних джерел повсякденного знання про загрози коронавірусної інфекції та способи їх мінімізувати, емпірично зафіксованих практик участі в культурі в зміненому середовищі. *Методологічні допущення* в наших міркуваннях засновані на уявленні, що розвиваються в сучасній соціології, щодо суспільних станів “emergencies” (С. Жижек), “рефлексивної модерності” та концептуалізацій ризиків (У. Бек), соціокультурних напрямів розуміння соціальної реальності. Це необхідно, щоб точніше прозондувати можливі дослідницькі підходи до спостереження, аналізу, емпіричної верифікації зсувів у культурних та інформаційних порядках в неординарних умовах вірусної пандемії.

Такі зміщення в культурному та повсякденному житті можуть спочатку сприйматися, скоріше, ситуативними незручностями, афективним досвідом, який напевно буде пережитий, як тільки відновляться колишні алгоритми існування. Проте раптовість обставин, що виникли, їх несподівана тривалість, структурні й моральні вказівки та команди непомітним чином “колонізують наші життєві світи”, захоплюють наші ментальні та практичні реакції, підпорядковують їх зміненим вимогам. Культурні середовища, які здатні пропонувати колективні й індивідуальні відповіді на екзистенційні питання, вловлюють своїми особливими частотами дедалі більшу наполегливість порядків, що наближаються (до цього не раз описуючи в белетристиці і кінематографі сценарії їх можливого розгортання). Коригується й інформаційна сфера, її енергетика та ритми, формати циркуляції в соціумі відомостей про глобальну епідемію, синтезуючи інформаційний клімат, який видозмінюється в розмічених локадаунами онтологічних координатах.

Власне онтологія пандемії, її просторово-часові параметри, про що ми згадували і раніше, а зараз тільки повторимо, виявляються досить нестійкими [1]. Територіальні межі безпечних і небезпечних просторів стають рухливими та проникними, доступні зони реальних переміщень згортаються, інституційно або стихійно переформатовуються ареали функціонування різних акторів й організацій. Останні включені в різного роду мережі патогенних збудників, людей і тварин, здатних їх транспортувати, агентів (nonhuman) лабораторного й іншого типу, медичних установ, політичних і бізнес-структур тощо [2]. Часові рамки тривалості ключових подій і неподій (прийнятих за події в медіа і повсякденності) встановлюються зі значними погрішностями, сьогодні проектується на невизначений період, підкріплюючись відчуттями позачасовості, темпорального “проміжку”, який треба пережити.

Опис онтологічних характеристик пандемії примикає до дефініції надзвичайного стану (“emergency”), в якому останнім часом перебуває українське суспільство через

системну турбулентність і війну на Сході України, і яке концептуалізується в сучасній соціологічній літературі відповідно до тропу “надзвичайності” та “винятковості”, поряд з уявленнями про передбачені впливи трансформацій різних суспільних порядків. Реальність “emergency” одночасно продукує множинні топології та темпоральності, конституює афективні атмосфери невідкладності й очікування розмірених ритмів спільного та приватного існування [3; 4].

Біоризики, які виникають у стані пандемії, не підлягають страхуванню й аналітичному передбаченню, проте, як і будь-які ризики “рефлексивної сучасності” (У. Бек), які трансформуються в невпевненість і радикальну невизначеність. Вони керуються ймовірнісними сценаріями розвитку, які далеко не завжди є успішними, зокрема у сфері глобального здоров’я. Згадаємо, як експерти оцінювали досвід пандемії грипу H1N1: “Світ був підготовлений до пандемії краще, ніж будь-коли в історії. Проте він був підготовлений до подій, відмінних від тих, які відбулися насправді” [2]. У нинішній ситуації загальної вірусної пандемії та супутніх економічних і політичних резонансів ми переживаємо всі дестабілізуючі сенси “ризиків”: виявлення фатуму відповідно до уявлень традиційних суспільств; прорахунок втрат і придбань за принципами соціального страхування відомого економіста Чиказького університету Франка Найта, що є характерним для “простой модерності” як “місії щодо колонізації майбутнього” (Е. Гідденс), нарешті, як невизначеність наслідків. Ці сенси ризику та загроз перетинаються, інтерферують, продукуючи сумніви в пояснювальній силі класичних і неокласичних епістем та дефіцит переконливих знань, і зростає занепокоєння, можливо, екзистенційний страх або щонайменше тривожність, яка інституціоналізується на фоні послаблення функцій формальних інститутів, що відповідають за контроль і мінімізацію цих загрозливих явищ [1].

У соціології накопичено значний досвід соціокультурних інтерпретацій феномену ризику, встановлено опосередкованість сприйняття ризиків і небезпек культурними фільтрами (М. Дуглас, А. Вілдавскі [5]). Представники окремих культурних спільнот можуть по-різному реагувати на небезпеки, конструювати їх бачення. Виокремлено декілька типів сприйняття ризиків за допомогою культурних, фонових уявлень, патернів світогляду: “ієрархісти” (цінують усталений порядок, безпеку, дотримуються норм, правил, рекомендацій владних структур), “індивідуалісти” (цінують свободу, можливість вільно діяти, а отже, критикують обмеження прав і свобод як засоби посилення безпеки громадян); “егалітаристи” (цінують справедливість, критикують дії влади як порушення прав соціально вразливих верств) та “фаталісти” (з покорю сприймають ті ризики й негаразди, що з ними відбуваються) [6]. В інтерпретації цих типів вважаємо доречним врахування їх ціннісно-сміслових виправдань через присутність у базових фігураціях соціальних спільнот (наприклад, “тради” Л. Тевено) та пов’язаність цих обґрунтувань з культурними практиками (зокрема, поведження з ризиками).

Інший дослідницький напрям аналізу (“психометричний” підхід) фокусується на впливі когнітивних, емоційних, соціальних, соціально-демографічних, культурних чинників на сприйняття різного роду ризиків і можливостей, зокрема й тих, що пов’язані з впровадженням нових технологій у повсякденне життя [7]. Одним з крите-

ріїв відмінностей у сприйнятті ризиків, є гендерний: жінки частіше, ніж чоловіки, остереігаються певних ризиків [6, р. 396–402]. Цей висновок підтверджують і дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2020 р. Так, на запитання: “Якою мірою хвилює проблема епідемії коронавірусу”, обрали відповідь “дуже хвилює” 28% чоловіків і 39% жінок (статистично значущі відмінності для $p = 0,01$).

Незважаючи на свій статус престижу та популярності, сфера культури в ліберальних демократіях навряд чи належить до сфери особливих повноважень влади здійснювати контроль “життєво важливих систем” (транспорт, енергетичні та водосистеми, а сьогодні й кіберсистеми) у ситуаціях масштабних стихійних лих, пандемії, збою критичної інфраструктури. Проте наслідки зсувів у культурних та інформаційно-комунікативних порядках неодмінно візьмуть своє, здавалося б незначно і не обов'язково безповоротно змінивши наші культурні практики та цифрову активність. Сьогодні такі зміщення вимагають пильного стеження, щонайменше в трьох релевантних сферах спостереження, де фіксуються смислові та мотиваційні підстави для людської агентності й реальних дій, а також актуалізовані простори реалізації цих дій: *ціннісна ментальність соціуму, інформаційна сфера медіа та соціальних мереж, культурна партисипація населення.*

Неузгодженість і напруженість між ціннісними пріоритетами. Ціннісна ментальність соціуму, як відомо, вказує на фундаментальні, смислові культурні виміри, і схильна до флуктуацій з різних причин, інтенсивність яких очевидно спостерігається і в стані поточної пандемії. Ці флуктуації ціннісних пріоритетів та їх неузгодженість серед різних категорій населення стають очевидними, особливо на тлі актуалізованих практик біополітики, згідно з Фуко, реалізації доктрини “етатизації біологічного” в термінах регуляції людини-роду в умовах індустріального модерну, коли домагання влади на всеосяжне захоплення людської тілесності та життя в цілому ризикує перетворити його на “голе життя” (Агамбен). Це має сумнівні обґрунтування навіть в екстраординарній ситуації та відкидається частиною населення. Діссенсус і напруженість між цінностями “свобода”, “довіра” і “безпека” виявилися особливо виразними в гаслах численних протестів проти локдаунів, які були інспіровані соціально-економічними мотивами, але мали політичні й психологічні виправдання. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України “Українське суспільство – 2020” серед п'яти сегментів з різним ступенем довіри до соціальних інститутів понад половину найлояльніших до владних інстанцій і судової системи задовільно оцінюють роботу української влади щодо боротьби з пандемією, погоджуючись, що “влада щось робить, але цього недостатньо” (54%, 59%) і лише 13% вважає, що “влада нічого не робить для цього”. У тих сегментах, де найменше довіряють верховній владі, задовільно оцінюють її дії 39–45%, і майже стільки ж (32–37%) – негативно. Від влади очікують одночасно і захисту від ризику хвороби, покладаючи на неї відповідальність за здоров'я громадян, але не погоджуючи з цією вимогою свої ухиляння підкорятися карантинним заходам. Така ментальна амбівалентність перешкоджає досягненню “колективного договору”, консенсусу щодо прийняття обмежень. Це знаходить вираз, зокрема, в судовому оскарженні адміністративних і урядових протиепідемічних рішень, що є характерним для західних демократій і спостерігається в Україні. За даними Центру Разумко-

ва, в середині жовтня 2020 р. половина українців (50%) вважала, що органи державної влади та місцевого самоврядування в Україні вдавалися до обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина в процесі боротьби з поширенням коронавірусної інфекції. Не згодна з цим менше ніж третина опитаних (30%)². Прояви цієї ціннісної напруженості втілюються також і в дисбалансі інших стійких ціннісних дихотомій, таких як публічне vs приватне, що в просторово-часових координатах пандемії може набувати інверсійного значення. Так, дистанційна присутність індивіда на колективних заходах розмикає домашню закритість, вводячи її в публічний контекст і навпаки, публічна подія вторгається в приватний простір. Або такі моменти, коли цінності професіоналізму не завжди узгоджуються з іншими дистанційними маніфестаціями особистісної ідентичності, наприклад її зануренням у родинні відносини, провокуючи конфлікти взаємовідносин і комунікацій.

Спостереження за ціннісними рухами в надзвичайній ситуації біологічних ризиків і загрози здоров'ю дозволить встановити активність ціннісних трендів і перспектив у контексті потенційного узгодження домінуючих в соціумі традиційних настроїв з демократичними цінностями, які відповідають європейській моделі модернізації.

Інформаційна сфера медіа та соціальних мереж. Мабуть, з виникненням коронавірусної пандемії ми відчуваємо себе “всередині медіа” (М. МакЛуен) сильніше, ніж будь-коли раніше, тому що всю основну інформацію щодо неї отримуємо зі ЗМІ та соціальних мереж, безпосередньо або в переказах оточення. У сфері традиційних і новітніх медіа також проблематично узгодити принципи свободи слова з інституційним контролем над медіаконтентом і його зростаючою “інфодемією”, насиченням потоками недостовірних і зловмисних повідомлень відносно інфекції, а на цьому етапі відносно потенційної масової вакцинації, в умовах скептичного ставлення до державних інститутів та інформаційних ресурсів, невисокої цифрової компетентності, некритичного сприйняття відомостей, одержуваних різними шляхами [1; 8].

Явище “інфодемії” разом з розширенням контактів з інформаційними джерелами сприяють встановленню нових “режимів істини”, формуючи особливий *інформаційний клімат* у суспільстві. На ньому позначаються всі ті несприятливі зовнішні та внутрішні чинники, які відіграють вагомий роль останніми роками, і відмінною його рисою залишається стійкий скепсис аудиторій. Водночас маркерами установок щодо традиційних і новітніх медіа дедалі наполегливіше є показники *невизначеного ставлення* до джерел інформації. Нечіткість і двозначність імплікацій феномену довіри до інформації вписується в культурні та інформаційно-комунікативні порядки пандемії, впливаючи на когнітивні й афективні оцінки та схеми сприйняття ситуації індивідами і спільнотами.

У період пандемії споживання інформації з основних джерел (ЗМІ та інтернету) помітно підвищилося: з 44% у 2019 р. до 60% у 2020 р. в разі провідних інформаційно-

² Половина украинцев заметили нарушение конституционных прав во время карантина. РБК-Украина. 2020. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/polovina-ukraintsev-zametilili-narushenie-konstitutsionnyh-1607086203.html>

розважальних телеканалів, з 11% до 25% у разі спеціалізованих інформаційних каналів, з 35% осіб, які отримували інформацію про події в інтернеті, до 41% в разі соціальних мереж і 20% в разі інформаційних інтернет-сайтів. Зросло також скептичне та невизначене ставлення до цих джерел (рис. 1). Сьогодні рівень недовіри інтернету є значно нижчим, ніж до ЗМІ: 35% vs 45% (у 2019 р. – 30% vs 43%), але показники невизначеного ставлення є вищими, ніж щодо медіа – 44% vs 37% (у 2019 р. 44% vs 27%, рис. 1), більшою мірою через не настільки високе персональне включення в інтернет. Найбільш відкритими до нього є безпосередні користувачі, молоді та зрілі освічені люди, мешканці міст. Проте в сегментах з різним ступенем довіри/недовіри традиційним медіа та інтернету, сформованих у результаті кластерного аналізу (K-Means), практикуються більш диференційовані реакції (рис. 2, 3).

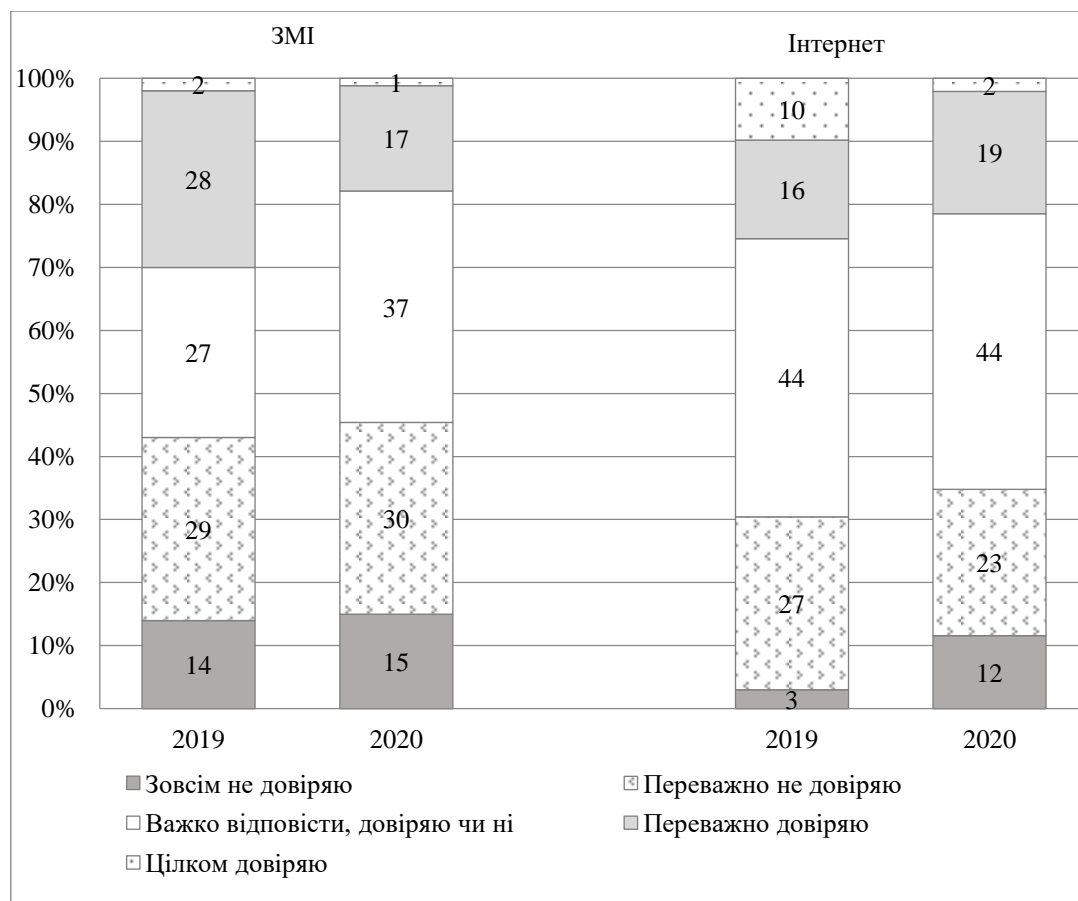

Рис. 1. Рівень довіри до українських ЗМІ та інтернету у 2019–2020 рр., N = 1800, %
 Джерело: складено авторами.

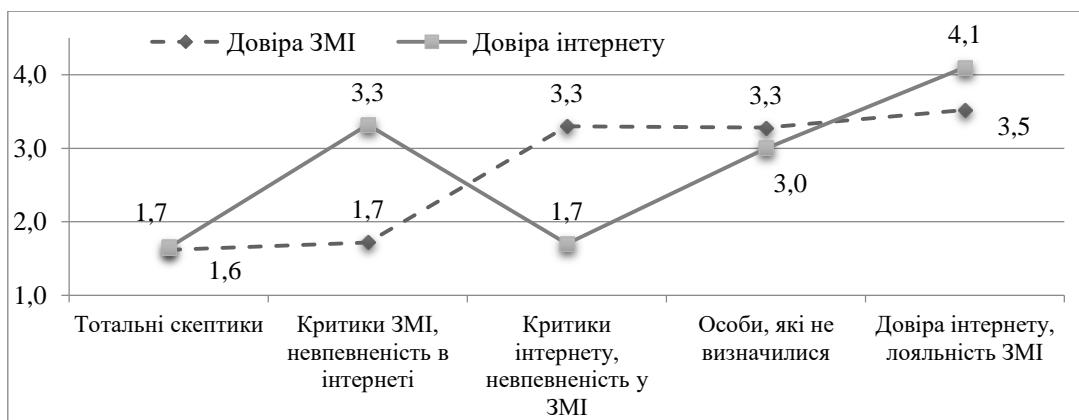

Рис. 2. Сегменти з різним ступенем довіри українським ЗМІ та інтернету у 2020 р.

Примітка: 1 – повністю не довіряю, 5 – цілком довіряю.
Джерело: складено авторами.

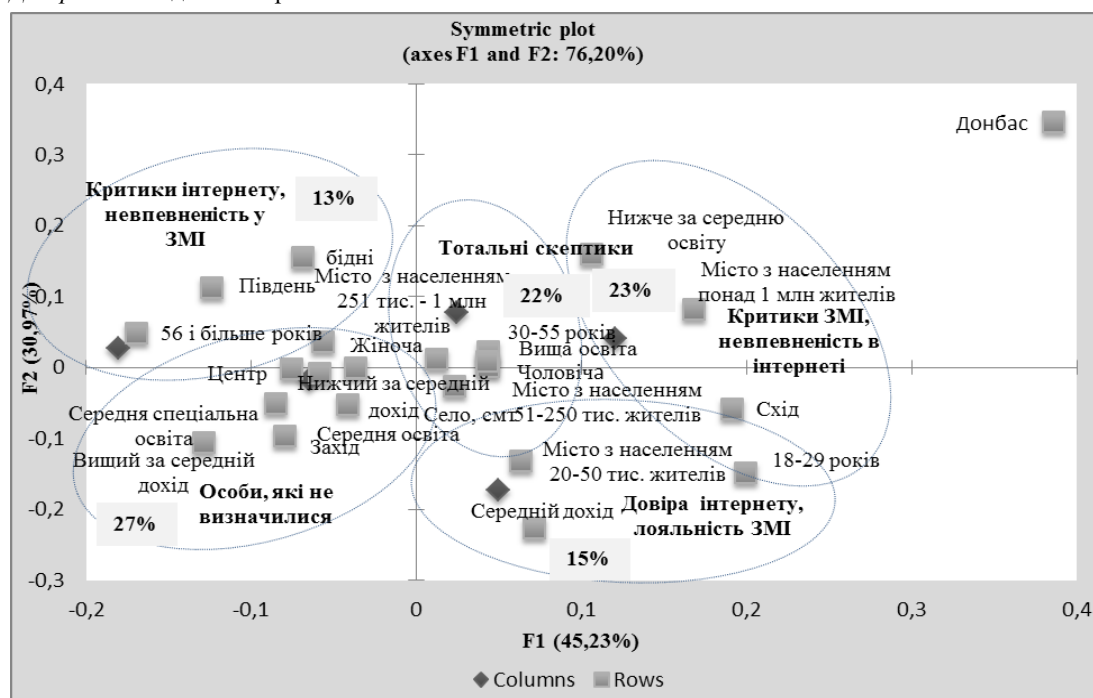

Рис. 3. Соціальна карта типів довіри до ЗМІ та інтернету у 2020 р., N = 1800 (correspondence analysis)

Примітка: $\chi^2 = 218,955$ і значуще на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 110,898$ за $df = 88$. Позначення: “ромби” – типи довіри до ЗМІ та інтернету, “квадрати” – соціально-демографічні характеристики респондентів.

Джерело: складено авторами за програмою XLSTAT2014.

Довіра до основних джерел інформації, ЗМІ та інтернету, як і довіра до соціальних інститутів у цілому є занадто складною символічною генералізацією, щоб намагатися встановити причинно-наслідкові зв'язки між цим феноменом і поточними уявленнями людей щодо різних аспектів життя, в тому числі вірусної інфекції COVID-19. Скоріше, має сенс міркувати про типи проєкцій сьогодення, що формуються як достатньо складні комплекси раціоналізованих уявлень і суб'єктивних значущостей індивідів не поза участю традиційних і новітніх медіа. Можна також припустити, що феномен довіри до медіа й інтернету багато в чому ініціюється прагненням їм довіряти, виправдовувати свою політичну прихильність, ідеологічні преференції [9], уникаючи когнітивного дисонансу, або недостатньою критичною установкою до інформації, що отримана з різних джерел, звичкою, рутинними практиками споживати інформацію тощо. Крім вибіркового або ж неконтрольованого споживання повідомлень відповідно до демографічних, статусних, соціокультурних переваг і практик, включаються і більш чутливі – психологічні, лінгвістичні, візуально-образні та інші механізми резистентності або податливості інформаційному впливу під час прямих і опосередкованих, багатоступеневих контактів з продуцентами перформативного знання. А також механізми комунікативної активності, схильності до інтерпретацій, які мисляться індивідами частіше в термінах “своїх власних” [10], але інспіровані авторитетним джерелом (ЗМІ або соціальними мережами, думками референтної групи, переробленими в свою чергу завдяки медіа). В умовах безпрецедентної невизначеності щодо пандемії COVID-19 невпевнене ставлення до основних джерел соціальної інформації та подібні оцінки інститутів у цілому, скоріше, ускладнюють ситуацію.

Виявлено зв'язок між тривожністю щодо коронавірусу та типами довіри до медіа й інтернету, зіставлено високий рівень хвилювання (“дуже хвилює проблема епідемії коронавірусу”) із сегментами довіри: від 42% серед критиків інтернету, невпевненості в ЗМІ до 31% серед критиків ЗМІ, невпевненості в інтернеті (Contingency Coefficient дорівнює 0,131, при $p \leq 0,05$) (рис. 4). Отже, не можна виключати, що скепсис, невизначене ставлення або лояльність до джерел інформації включені в когнітивні й афективні оцінки та схеми сприйняття ситуації.

Це стосується і сприйняття настроїв у суспільстві, які виникають і відтворюються, зокрема через трансмісію інформації між різними агентами: офіційними й приватними, інституційними та повсякденними. Інформаційний клімат зі зростанням невизначеності в оцінках впливовості ресурсів і смислового змісту інформаційних полів, що є характерним для культурних порядків пандемії, кумулює суспільні настрої й емоційні стани, зокрема, сприйняття загроз або афективних атмосфер в українському суспільстві, що пов'язане з типологією довіри/недовіри до ЗМІ та інтернету (рис. 5, 6).

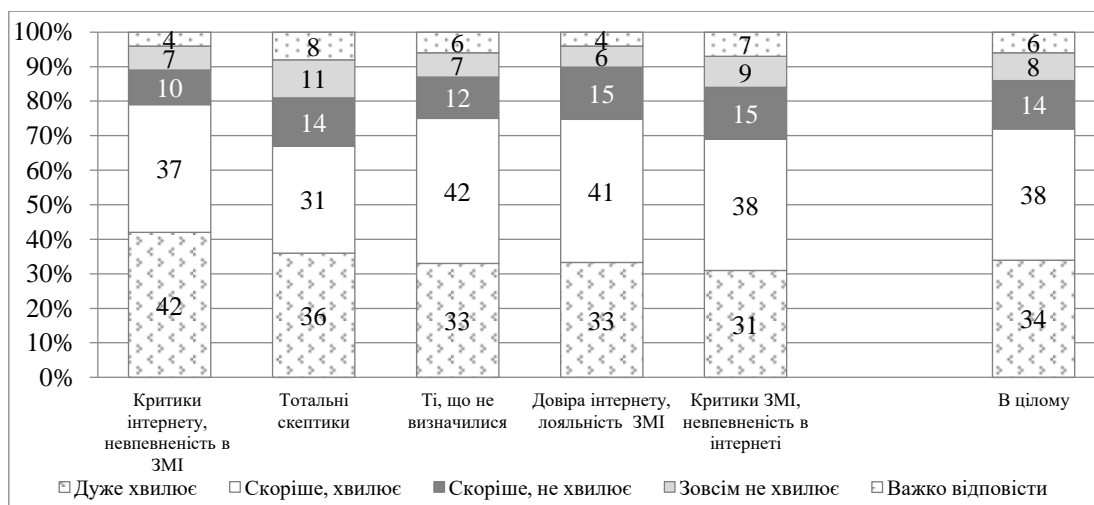

Рис. 4. Ступінь тривожності щодо епідемії коронавірусу в сегментах довіри до ЗМІ та інтернету у 2020 р., N = 1800, %

Джерело: складено авторами.

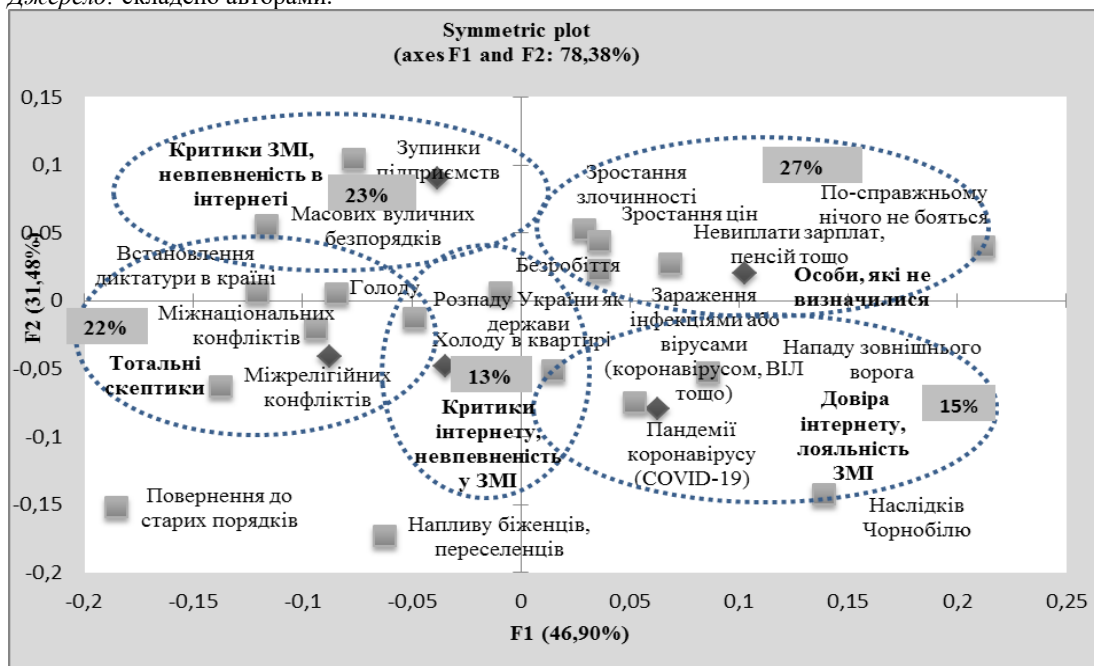

Рис. 5. Артикуляція соціальних ризиків у сегментах з різним рівнем довіри ЗМІ та інтернету у 2020 р., N = 1800 (correspondence analysis)*

* Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?”.

Примітка: $\chi^2 = 122,583$ і значуще на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 92,808$ за $df = 72$. Позначення: “ромби” – опис страхів і ризиків, “квадрати” – типи довіри до ЗМІ та інтернету.

Джерело: складено авторами за програмою XLSTAT2014.

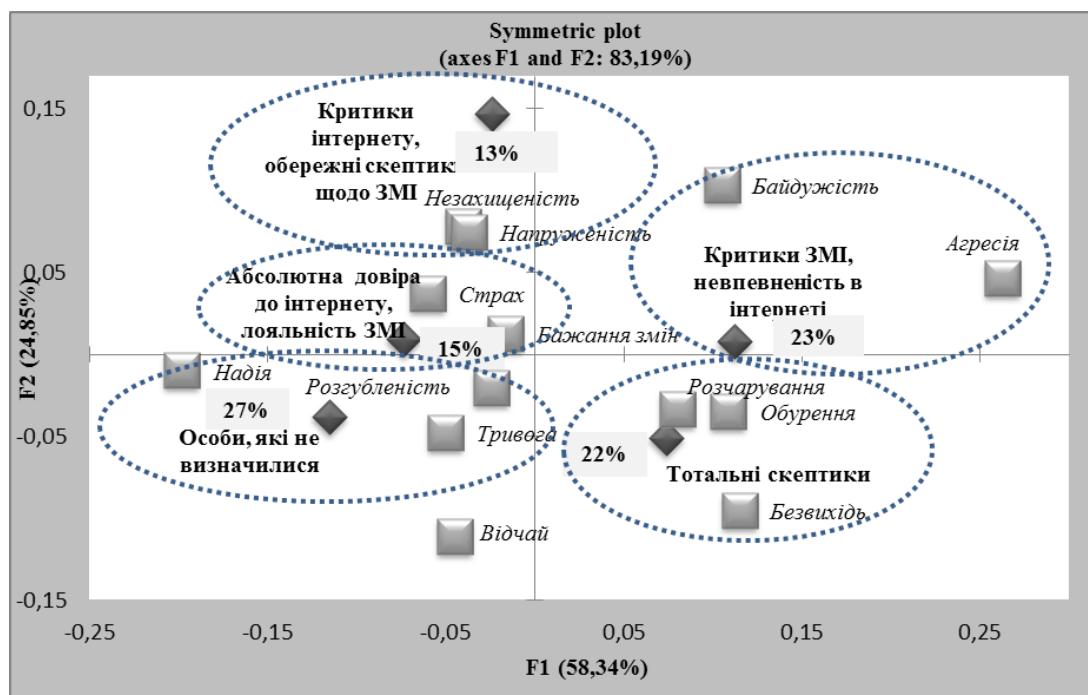

Рис. 6. Артикуляція афективної атмосфери в сегментах з різним рівнем довіри ЗМІ та інтернету у 2020 р., N = 1800 (correspondence analysis)*

* Розподіл відповідей респондентів на запитання: “На Вашу думку, які настрої, почуття, переживання з наведеного переліку найточніше описують психологічну атмосферу в нашому суспільстві сьогодні?”.

Примітка: $\chi^2 = 92,121$ і значуще на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 69,832$ за $df = 52$. Позначення: “квадрати” – опис афективної атмосфери, “ромби” – типи довіри до ЗМІ та інтернету.

Джерело: складено авторами за програмою XLSTAT2014.

Аналіз відповідностей фіксує в сегментах з орієнтацією на інтернет, яка спостерігається серед молоді або у осіб, які не мають визначених уявлень щодо мереж, прояви вищої частки вказівок на поточні ризики в міському середовищі – *зупинки підприємств, масових вуличних заворушень*, оцінюючи громадські настрої як *агресія* та *байдужість* (“критики ЗМІ, невпевненість в інтернеті”), а також актуальні ризики нападу зовнішнього ворога, пандемії коронавірусу (COVID-19), поширеність у суспільстві *страху*, але і *бажання змін* (“довіра інтернету, лояльність ЗМІ”).

Особи, які не довіряють інтернету, скоріше, апріорі не дають однозначних оцінок ЗМІ, їх більше серед людей старшого віку. Вони, частіше за інших, побоюються фатальних загроз – *розпаду України як держави, холоду в квартирі*, розцінюючи суспільну атмосферу як *незахищеність* і *напруженість* (“критики інтернету, невпевненість у ЗМІ”). У сегменті “тотальні скептики”, де не довіряють ані ЗМІ, ані інтернету, де більше зрілої освіченої публіки, чоловіків, частіше висловлюються з приводу “вічних” соціальних ризиків – *міжнаціональних конфліктів, міжрелігійних*

конфліктів, встановлення диктатури в країні, голоду, більше за інших говорять про розчарування, обурення, відчуття безвиході. У сегменті зі складнощами визначити основні джерела інформації в термінах довіри/недовіри (характерніше для аудиторій із середньою освітою, середніми рівнями доходу, жінок) частіше висловлюють звичайні, повсякденні побоювання щодо зростання злочинності та цін, невиплати зарплат і пенсій, але й вказують на те, що люди по-справжньому нічого не бояться, визначаючи атмосферу в суспільстві від тривоги до надії (“особи, які не визначилися”).

На інформаційному кліматі в українському суспільстві позначаються всі ті зовнішні та внутрішні чинники, які відіграють вагомую роль за останні роки, і стійкий скепсис аудиторій залишається відмінною його рисою. Водночас показники невизначеного ставлення до джерел інформації дедалі наполегливіше є маркерами установок до традиційних і новітніх медіа. Нечіткість і двозначність імплікацій феномену довіри до інформації вписується в культурні та інформаційно-комунікативні порядки, які формуються в умовах вірусної пандемії, впливаючи на когнітивні й афективні оцінки та схеми сприйняття ситуації індивідами й спільнотами.

Соціокультурні преференції та практики. Для українського суспільства важливим диференціовальним чинником у сприйнятті соціальних ризиків, оцінюванні їх джерел є соціополітичні уподобання та пріоритети [7]. Так, за даними опитування КМІС, вибір суджень щодо походження та поширення коронавірусу відрізняються серед прихильників певного потенційного кандидата на виборах Президента України (якби вони відбувалися найближчим часом) [11]. Судження, що подібне до пояснення в рамках “теорії змови” (“коронавірус був спеціально розроблений і навмисно поширений у світі для зменшення чисельності населення та/чи завдання шкоди окремим країнам”) підтримали 36,7% опитаних (табл. 1). Ця частка є вищою серед виборців таких потенційних кандидатів у Президенти України, як О. Ляшко (57,6%), Ю. Тимошенко (48,5%), тоді як серед виборців П. Порошенка цей варіант обрали 20% респондентів.

Ці та інші дослідження показують, що сприйняття певної загрози завжди є опосередкованим динамікою розгортання кризи, мінливою конфігурацією сукупності факторів, серед яких важливе місце посідають й соціокультурні (ціннісно-сміслові структури соціуму, актуальні афекти, соціополітичні преференції, культурні настанови тощо). Врахування цієї динаміки є необхідним для управління ризиками, коригування стратегій ризик-комунікації в суспільстві.

В умовах обмеження фізичного пересування, скорочення соціальних контактів центром життєдіяльності стає домівка, домогосподарство. Дім є традиційним місцем перебігу значної частки культурних практик: харчування, виховання дітей, турботи про літніх і хворих членів родини, хатньої роботи, відпочинку, дозвілля, самоосвіти тощо. В умовах карантинних обмежень власна оселя для різних груп населення частково перебирає на себе функції й інших закладів та інституцій (наприклад, дитсадок, школа, університет, офіс, місце для онлайн-покупок тощо). Ситуація подвійного/потрійного навантаження на фізичний і соціальний простір дому є більш актуальною для родин з дітьми, для професіоналів, які можуть здійснювати свої робочі обов’язки дистанційно. Інша частка зайнятих і самозайнятих індивідів позбулися можливості

заробітку, опинилися в ситуації вимушеної відпустки, часто неоплачуваної. Умови знаходження на карантині відрізняються залежно від місця проживання: у великих містах обмежено можливості перебування на свіжому повітрі, у публічних місцях, способи пересування більше підлягають регулюванню, адміністративному нагляду.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання: “З яким з цих тверджень щодо коронавірусу Ви згодні більшою мірою?”,

% серед виборців кандидата на виборах Президента України

Президентські електорати	Коронавірус з'явився природним шляхом і поширився світом	Коронавірус зроблений штучно у лабораторії, але його поширення світом є випадковістю	Коронавірус спеціально розроблений і навмисно поширений світом для зменшення чисельності населення та/чи завдання шкоди окремим країнам	Інше	Важко відповісти/ відмова відповідати
За вибіркою	17,6	29,3	36,7	3,7	12,7
В. Зеленський	19	31,6	35,8	2,6	11
П. Порошенко	27,9	34,1	20,3	2,2	15,4
Ю. Бойко	13,5	36,3	39,9	2,2	8,1
Ю. Тимошенко	18,3	25,5	48,5	1,3	6,3
І. Смешко	21,8	22,6	39,5	5,2	11
А. Гриценко	13,1	40,2	38,9	1,8	6
О. Ляшко	4,4	11,7	57,6	6,1	20,2
Не голосували б	11,1	32,8	37,3	5,4	13,4
Зіпсували б бюлетень	19,8	13	38,8	9,2	19,2
Не визначилися	13,4	22,5	39,4	6,1	18,6

Джерело: складено авторами за: [11].

Дім – це місце, в якому практики часто перебігають у режимі близькості [12], їх супроводжують відчуття знайомості, комфорту, релаксу, близьких родинних відносин. Дім символічно і у більшості випадків прагматично сприймається як найбезпечніше місце, де можна певною мірою вільно та захищено себе почувати. Для частини населення цей стан речей похитнувся внаслідок коронавірусної епідемії. Інформація, що віруси можуть знаходитися на поверхнях, поради ретельно мити руки, обробляти санітазерами продукти, поверхні запровадили в побут частки людей ці санітарно-гігієнічні процедури. Разом з ними може з'являтися відчуття, що навіть своє помешкання та речі в ньому потенційно можуть нести загрозу. Так, за даними опитування КМІС у серпні 2020 р., змінилися оцінки респондентами того, наскільки безпечно вони відчувають себе у своїй квартирі: відчуття небезпеки зросло з 12% у 2018 р. до 23% у 2020 р. Зростання відчуття небезпеки є характерним і для інших звичних місць: у своєму під'їзді (дворі) – з 15% до 25%, у своєму районі – з 19% до 30%, у громадському транспорті – з 22% до 28% [13]. Такі зміни є амбівалентними: посилення відчуття небезпеки сприяє відповідним заходам протиепідемічної обережності вдома і на вулиці, одночасно може підсилюватися рівень тривожності, відчуття незахищеності, страху. При цьому решта населення (75%) продовжує почувати себе

вдома у безпеці, що може слугувати певним показником стійкості в умовах кризи. Загальна оцінка соціальних змін за останні 12 місяців щодо епідеміологічної ситуації (захищеності від масового поширення інфекційних захворювань) є такою: про погіршення зазначили 59% опитаних; 37% вважають, що умови захищеності залишилися тими самими; про покращення вказали 4% (моніторинг Інституту соціології НАН України у 2020 р.).

Для тих родин, в яких є діти, школярі, студенти, дім в умовах карантину перетворився на місце *дистанційного навчання*. Хоча в будь-якому разі дім є місцем виховання та навчання (домашні завдання) дітей і молоді, умови доступу до інтернету в різних типах поселення є дуже різними. Так само відрізняється доступність комп'ютерного, мобільного оснащення, наявність окремої кімнати для занять у різних за рівнем доходу сім'ях. За даними опитування Центру Разумкова в липні 2020 р., негативно ставляться до запровадження дистанційної освіти близько половини опитаних, позитивно – 32%. Рейтинг проблем, які виникли в зв'язку з переходом на дистанційне навчання, є таким: зниження рівня успішності дітей (26%), брак уваги учителів до потреб дітей під час навчання (22%), погана якість інтернету (21%), відсутність пристроїв для онлайн-навчання (19%). У невеликих містах (до 100 тис. мешканців) про брак технічних засобів зазначають 20–30% респондентів [14].

Іншим фактором напруженості у навчанні вдома стали питання *сумісності режимів близькості та планової, цілеспрямованої дії* [12]. За даними опитування школярів і молоді “Навчання під час карантину” (24–27 квітня 2020 р., опитано 7950 U-репортерів віком 14–24 роки), навантаження під час дистанційного навчання збільшилося порівняно з навчанням в закладах освіти для 66% респондентів, не подобається такий режим навчання 61%. Дві третини опитаних (70%) відповіли, що їм вдається організувати себе для дистанційного навчання, не вдається – 30%. Основні причини того, що не вдається організація навчання вдома, є такими: відсутність робочої атмосфери – 52%; емоційний стан (важко думати про навчання, коли всі панікують) – 28%; невміння у цілому планувати свій час – 25%; присутність членів родини – 22%; відсутність технічних можливостей для дистанційного навчання – 11% [15].

В умовах карантину, що викликаний пандемією, дім може перетворитися на локацію культурного життя завдяки медіазв'язкам з усім світом, проте необов'язково. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України (вересень – жовтень 2020 р.), серед головних причин, які заважають брати активнішу участь у культурному житті протягом року, респонденти назвали нестачу часу/незручний час проведення культурних подій (27%), високу ціну квитків на культурні заходи (20%), недостатню кількість заходів за місцем проживання (19%), пандемію коронавірусу (COVID-19) – 19%, звичку спостерігати культурні події по телебаченню (17%). Практично кожен п'ятий серед опитаних обрав відповідь “мені це нецікаво” (19%), ще 12% сказали, що їм важко відповісти на це запитання. Таким чином, епідемія коронавірусу та пов'язані з нею карантинні обмеження приєдналися до п'ятірки інших факторів, які перешкоджають бажаній культурній активності населення одночасно з традиційними (нестачею часу, фінансів, відсутністю культурних подій за місцем проживання, прихильності до домашнього телеперегляду, незацікавленості як наслідку несформованості культурних,

мистецьких смаків). Ці фактори перехрещуються і посилюють один одного, з огляду на те, що коронавірусна криза погіршила матеріальні умови значної частки населення. У таких умовах спостерігаємо збільшення частки негативних оцінок щодо задоволення культурно-дозвіллевих потреб. За оцінками соціальних змін протягом року відчули погіршення рекреаційних, дозвіллевих умов 36% опитуваних, погіршення умов культурної участі – 25%, погіршення умов проведення відпустки – 44%. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, ці показники є вищими порівняно з попередніми роками спостережень (табл. 2, рис. 7).

Таблиця 2

Соціальні зміни впродовж останніх 12 місяців у 2010–2020 рр., %

Соціальні зміни	2010 р.	2012 р.	2014 р.	2020 р.
Погіршення умов відпочинку й дозвілля після роботи	20,9	26,6	29,5	35,5
Погіршення можливості брати участь у культурному житті	20,5	23,4	22,7	25,4
Погіршення умов відпочинку під час відпустки	26,6	32,4	36,2	44
Індекс погіршення щодо задоволення культурно-дозвіллевих потреб				55,6

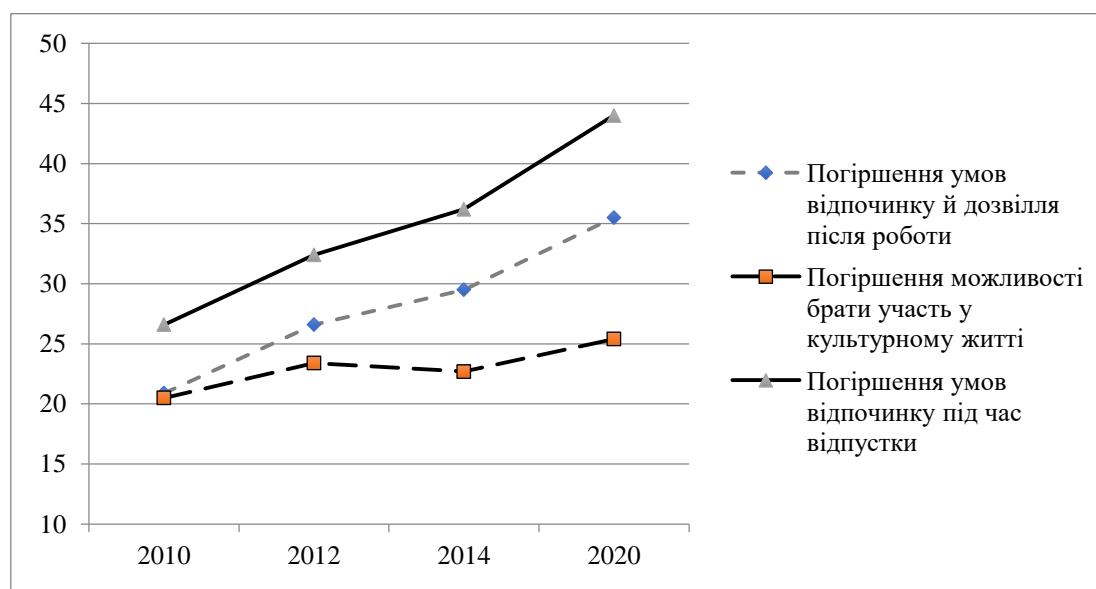

Рис. 7. Зміни в умовах відпочинку й дозвілля у 2010–2020 рр., %

Джерело: складено авторами.

Відповіді на ці запитання дозволяють вирахувати індекс погіршення щодо задоволення культурно-дозвіллевих потреб. Цей показник охоплює тих респондентів, які обрали хоча б один з варіантів погіршення умов дозвілля/відпустки/участі в культурі. Ця частка серед респондентів становить 55,6%, тобто не менше ніж кожен другий серед опитаних відчув за минулий рік певні негативні зміни умов проведення дозвілля,

відпустки, участі в культурі. Індекс погіршення щодо задоволення культурно-дозвіллевих потреб є дещо вищим серед опитаних середнього віку (60%) порівняно з молоддю (49%); серед киян (65%) і мешканців великих міст (59%) порівняно із сільськими жителями (52%). Цей індекс є вищим серед осіб, яким вистачає грошей лише на продукти харчування (67%), які залишилися без заробітку під час карантину (65%), у кого члени родини залишилися без заробітку під час карантину (63%).

Таким чином, коронавірусна криза позначилася й на таких важливих аспектах повсякденної життєдіяльності, як умови відпочинку, дозвілля, участі в культурі. Кожен другий серед опитаних відчув погіршення умов задоволення потреб щонайменше в одній з цих сфер життя. Більш відчутними ці негативні зміни стали для людей середнього віку, мешканців великих міст, соціально вразливих категорій населення з невисокими доходами та особами, які втратили частку доходів внаслідок карантинних обмежень.

За даними аналізу, культурні наслідки поточної коронавірусної пандемії, інспіровані її культурними та інформаційно-комунікативними порядками, потребують подальшого спостереження з урахуванням релевантних сфер дослідження.

По-перше, це ціннісна ментальність соціуму, з її фундаментальними смисловими вимірами, флуктуації якої серед різних категорій населення в умовах вимушеної та наполегливої реалізації біополітики, інспірованою пандемією, стратегій “етатизації біологічного”, контролю за мобільністю населення, територіальної регуляції, суттєво помітні. Диссенсус і напруженість між цінностями “свобода”, “довіра” та “безпека” виявилися особливо виразними в гаслах численних протестів проти локдаунів одночасно з очікуваннями від влади захисту від хвороби. Така ментальна амбівалентність, що стимульована соціально-економічними мотивами, але має політичні й психологічні виправдання, перешкоджає досягненню “колективного договору” щодо прийняття карантинних заходів і протидії поширення інфекції, а на цьому етапі – щодо масової вакцинації, що підсилює двозначність і непрозорість дій громадян з придбання адміністративно санкціонованих сертифікатів для вільного пересування. Спостереження за ціннісними рухами в надзвичайній ситуації біологічних ризиків і загрози здоров’ю дозволить встановити стійкість ціннісних трендів останніх років та їх перспектив у контексті потенційного узгодження домінуючих у соціумі традиційних настроїв з демократичними цінностями, які відповідають європейській моделі модернізації.

По-друге, це сфера медіа та соціальних мереж, де циркулює соціально значуща та впливова інформація, і де принципи свободи слова не обов’язково узгоджуються з інституційним контролем над медіаконтентом в умовах пропаганди зовнішнього агресора, зростаючої “інфодемії” різних каналів щодо коронавірусної інфекції на фоні недовіри до державних інститутів та інформаційного клімату, невизначеності відносно медіаресурсів. Потрібно концептуалізувати феномен “інфодемії”, виявити фактори її поширення та впливу на свідомість і поведінку соціальних агентів, типи схильності до різних “інфодемічних” проявів, загрози та наслідки в окремих сферах суспільного життя, а також визначити пріоритетні напрями вдосконалення механізмів протидії

інфодемії та кіберзагрозам у контексті підвищення ефективності державного управління й інформаційної стійкості населення.

По-третє, сфера змін у культурній партиципації громадян, підвищення ними рівня цифрової обізнаності та комунікації в соціальних мережах, реалізація дистанційних форм участі в спільнотах як тимчасових, компенсаторних заходів у стані обмеженої мобільності через пандемію, або таких, що проєктуються на майбутнє. Особливого дослідження потребує виявлення факторів і механізмів негативних наслідків у задоволенні освітніх і культурних потреб різних груп населення в умовах карантину, які можуть бути викликані соціально-економічними та політичними резонансами, а також технологічними й організаційними недоліками дистанційного навчання, згортанням креативних виробництв, що неминуче вплине на стримування культурної компетентності громадян.

Список використаних джерел

1. Костенко Н. Культурні та інформаційно-комунікативні порядки пандемії. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19: матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції (18–19 грудня 2020 р.)*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2021. С. 69–71. URL: <https://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/2020-issuesinthedevelopmentofsociologicaltheory-proceedings.pdf>
2. Sañada J.A. Hybrid Threats and Preparedness Strategies: The Reconceptualization of Biological Threats and Boundaries in Global Health Emergencies. *Sociological Research Online*. 2019. Vol. 24 (1). P. 93–110. <https://doi.org/10.1177/1360780418816332>
3. Костенко Н. У стані “emergency”: культурні ефекти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 4. С. 102–118.
4. Adey P., Anderson B., Graham S. Introduction: Governing Emergencies: Beyond Exceptionality. *Theory, Culture & Society*. 2015. Vol. 32 (2). P. 3–17.
5. Вилдавски А., Дейк К. Теории восприятия риска: кто боится, чего и почему? *Thesis*. 1994. Вып. 5. С. 268–276.
6. Slovic P. The perception of risk. *Earthscan*, 2000. 475 p.
7. Скокова Л. Особливості соціокультурного аналізу ризиків і криз. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19: матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції (18–19 грудня 2020 р.)*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2021. С. 131–134. URL: <https://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/2020-issuesinthedevelopmentofsociologicaltheory-proceedings.pdf>
8. Radu R. Fighting the ‘Infodemic’: Legal Responses to COVID-19 Disinformation. *Social Media + Society*. 2020. July-September. P. 1–4. <https://doi.org/10.1177/2056305120948190>
9. Shepherd H., MacKendrick N., Mora G.C. Pandemic Politics: Political Worldviews and COVID-19 Beliefs and Practices in an Unsettled Time. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*. 2020. Vol. 6. P. 1–18.
10. Lazzarato M. The machine. *Transversal.at*. 2006. October. URL: <http://eipcp.net/transversal/1106/lazzarato/en>
11. Думки і погляди населення України щодо походження коронавірусу і його поширення у світі: травень-червень 2020 року. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=952&page=1>
12. Тевено Л. Креативные конфигурации в гуманитарных науках и фигурации социальной общности. *НЛО*. 2006. № 1. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2006/1/kreativnye-konfiguracii-i-gumanitarnyh-naukah-i-figuracii-soczialnoj-obshhnosti.html>

13. Оцінка дій влади, епідемія коронавірусу та реакція на поточні події. Київ: КМІС, 2020. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=964&page=3>
14. Освіта і пандемія: що українці думають про дистанційне навчання та як оцінюють ЗНО. Київ: Разумков Центр, 2020. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/osvita-i-pandemiia-shcho-ukraintsi-dumaiut-pro-dystantsiine-navchannia-ta-iaak-otsiniuiut-zno>
15. Нестеренко Є.О., Людоговська К.В. Дайджест опитувань U-Report: II квартал 2020 р. (навчання під час карантину, розвиток енергетики, реформа інтернатів). *Український соціум*. 2020. № 2 (73). С. 185–195. <https://doi.org/10.15407/socium2020.02.185>

Отримано 30.04.21 та оновлено 07.06.21

References

1. Kostenko, N. (2021). Cultural and informational-communication pandemic orders. In *Issues in the Development of Sociological Theory: Conceptual Strategies for the Study of Social Consequences of COVID-19 Pandemic: materials of the XVII International Scientific and Practical Conference (2020, December 18–19)* (pp. 69-71). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. URL: <https://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/2020-issuesinthedevelopmentofsociologicaltheory-proceedings.pdf> [in Ukrainian]
2. Cañada, J.A. (2019). Hybrid Threats and Preparedness Strategies: The Reconceptualization of Biological Threats and Boundaries in Global Health Emergencies. *Sociological Research Online*, 24 (1), 93-110. <https://doi.org/10.1177/1360780418816332>
3. Kostenko, N. (2016). In the state of “emergency”: cultural efficacy. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing – Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 102-118 [in Ukrainian]
4. Adey, P., Anderson, B., Graham, S. (2015). Introduction: Governing Emergencies: Beyond Exceptionality. *Theory, Culture & Society*, 32 (2), 3-17.
5. Vildavski, A., Deik, K. (1994). Risk perception theories: who is afraid, what are they afraid of and why. *Thesis*, 5, 268-276 [in Russian]
6. Slovic, P. (2000). The perception of risk. Earthscan.
7. Skokova, L. (2020, December 18–19). Features of the social and cultural analysis of the risks and crisis. In *Issues in the Development of Sociological Theory: Conceptual Strategies for the Study of Social Consequences of COVID-19 Pandemic: materials of the XVII International Scientific and Practical Conference (2020, December 18–19)* (pp. 131-134). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. URL: <https://soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/2020-issuesinthedevelopmentofsociologicaltheory-proceedings.pdf> [in Ukrainian]
8. Radu, R. (2020, July-September). Fighting the ‘Infodemic’: Legal Responses to COVID-19 Disinformation. *Social Media + Society*, 1-4. <https://doi.org/10.1177/2056305120948190>
9. Shepherd, H., MacKendrick, N., Mora, G.C. (2020). Pandemic Politics: Political Worldviews and COVID-19 Beliefs and Practices in an Unsettled Time. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 6, 1-18.
10. Lazzarato, M. (2006, October) The machine. *Transversal.at*. URL: <http://eipcp.net/transversal/1106/lazzarato/en>
11. Opinions and views of the Ukrainian population on the origin of coronavirus and its spread in the world: May-June 2020. Kyiv: Kyiv International Institute of Sociology. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=952&page=1> [in Ukrainian]
12. Thevenot, L. (2006). Creative configurations in the humanities and figures of the social community. *Novoe literaturnoe obozrenie*, 1. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2006/1/kreativnye-konfiguracii-v-gumanitarnyh-naukah-i-figuracii-soczialnoj-obshhnosti.html> [in Russian]

13. Assessment of government actions, coronavirus epidemic and reaction to current events. (2020). Kyiv: Kyiv International Institute of Sociology. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=964&page=3>)

14. Education and the pandemic: what Ukrainians think about distance learning and how they evaluate external independent evaluation. (2020). Kyiv: Razumkov Centre. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/osvita-i-pandemiia-shcho-ukraintsi-dumaiut-pro-dystantsiine-navchannia-ta-iak-otsiniuiut-zno>

15. Nesterenko, Ye.O., Liudohovska, K.V. (2020). Digest of U-Report surveys: 2nd quarter of 2020 (studying during quarantine, power economy development, reform of boarding schools). *Ukr. socium – Ukrainian Society*, 2 (73), 185-195. <https://doi.org/10.15407/socium2020.02.185> [in Ukrainian]

Received on 30.04.21 and updated on 07.06.21